

Maitasuna erdigunetik kanpo. Maitasun-ideologia arrozteko dekalogoia

■ Mari Luz Esteban

UPV/EHUko Gizarte Antropologiako irakaslea

Mendealdeko gizarteetan hedatuen dagoen mezua da maitasuna sentimendurik puruena, gorenena dela, barru-barrutik sortu eta gizaki moduan nor egiten gaituena. Kultur industria *mainstream*-en bidez (zinea, musika, literatura...) mundu osora zabalduz doan ikuskera, bestalde. Ildo beretik, uste ohi da maitasunak plus bat ematen diola edozein harremani, edozein proiekturi, politika arloan barne.

Baina, maitasuna zer den, lekuan-lekuan zer garrantzi duen edo nola bizi dugun egoki ulertzeko, nahitaezkoa da ikuspegi hori kritikatzeko eta zabaltzeko, jakitun, erregimen emozional (Reddy 1997)¹ zehatz baten forma hartu duen maitasun-pentsamenduak (Esteban 2011) gure sistema politiko-ekonomikoa eratzen eta sustatzen duela, maitasuna justiziaren, elkartasunaren eta beste balioen aurretik ezarriz, gizakiak sailkatuz eta leku eta botere posizio ezberdinetan mailakatuz. Antolaketa hori sinbolo, irudikapen eta arau multzo baten bitartez gauzatzen da, nola jokatu behar dugun zehaztuz, eta familia, elkarbizitza eta lanaren banaketa bikote-ideologiaren gainean antolatuz (Esteban 2011). Maitasun-eredu horrek lau puntu

kardinal izango lituzke: monogamia, ugaltzea, fidelotasuna eta elkarbizitza (Onfray 2002).

Mireia Sallarès zine zuzendariak nabarmendu bezala,² kapitalismoak ez du soilik eskulana ustiatzen, maitasuna ere ustiatzen du. Hortik, maitasunaren eginkizuna ez litzateke bakarrik umeak sortzea, baizik eta sistema osoa mantentzea. Eva Illouz (2007) sistema kapitalistaren eta maitasunaren aztertzaile bikainak³ ezin hobeto laburbildu du kapitalismoaren, erromantizismoaren eta kontsumoaren arteko lotura zertan den, eta adierazi du, gure gizartean, erromantzea (maitasun harremanak, oro har) guztiz merkantilizatuta dagoela (bidaiak, opariak, abenturak...), eta, alderantziz, kontsumo-gizarteak maitasuna behar duela saltzeko, horren adibiderik aproposena publizitateak egin ohi duen bikote-harremanaren etengabeko erabilera izanik.

Anna Jonásdóttir-ek (1993), bere aldetik, maitasunaren eta genero-harremanen irakurketa marxista eskaini digu:

Gizarte arau behinenek... esaten dutenez, gizonek, emakumeen maitasun, zaintza eta dedikaziorako eskubidea izateaz gain, beren emakume premiei libreki heltzeko eskubidea eta beren baitarako gordetzeko askatasuna ere badute. Emakumeek, bestetik, beren burua libreki emateko eskubidea dute, baina beren baitara gordetzeko askatasun oso mugatua dute. Horrenbestez, gizonen emakumeen bizi-indar eta gaitasuna beregana dezakete etengabe, berengandik emakumei itzultzen dietena baino askoz ere neurri esanguratsuagoan [...] Kapitula lan alienatuaren metaketa baldin bada, autoritate maskulinoa (emakumeen eraginaren aurrean) maitasun alienatuaren metaketa da (1993: 53).

Beste era batera esanda, maitasuna da 'emakume' edo 'gizon' egiten gaituen elementu funtsezkoenetakoa, bi izaki ezberdin eta kontrajarri bezala baina, aldi berean, elkarren osagarriak. Hortaz, sinestarazten zaigu, eta fikzio erromantikoak horrela errepikatzen digu aspertu arte, amodioa dela sozialki bereizita (eta mailakatuta) dauden pertsonen elkar topatzeko aukera onena. Eta hori egokitzen zaie ez bakarrik emakume/gizonei, baizik eta etnia-arraza edo klasearen arabera sailkatuta

dauden pertsoneri ere, maitasuna bailtzen gizarte ezberdintasunak ezabatzeko bide nagusia. Eredu horren ondorioz, emakumeek besteei ematen eta besteengandik jasotzen dutenaren artean desoreka nabarmena sortzen da; baina, halere, berriazko konpromisoa hartu behar dute maitasunarekiko.

Beraz, maitasuna, kultur kategoria izateaz batera, genero, etnia-arraza, klase eta ahaidetasun kategoria ere litzateke, eta, maitasuna aztertzeko, nahitaezkoa da gogoia, emozioa eta ekintza elkar lotzen dituen eredu konplexu legez irudikatzea⁴ eta gure analisia feminismoak azken hamarraldietan sortutako tradizio kritiko oparoan txertatzea.⁵

Artikulu honetan, tesi bikoitz batetik abiatuko naiz: (1) Gure gizartean nagusi den maitasun-ideologiak genero eta bestelako gizarte-bereizkeria eta heteronormatibitatea sustatzen dituela. (2) Ideologia hori auzitan jarri ahal izateko, maitasuna erdigunetik kanpo kokatu eta maitasuna lekualdatzeko eta arrotzeko eragiketa abian jarri behar dugula. ‘Lekualdatu’ eta ‘arrotzu’ hitzen esanahiaren bila Harluxet Hiztegi Entziklopedikora joz gero, emaitza hauek aurkitzen ditugu: ‘Lekualdatu’: «Zerbait edo norbait bere tokitik higitu, lekuz aldatu».⁶ ‘Arrotzu’ hitzaren kasuan, aldiz, lau aukera ematen dizkigu hiztegiak: «1. Norbaitetiko harremanak hautsi. 2. Erbesteratu, kanporatu. 3. Arrotzen ohiturak, jokabideak, etab. hartu. 4. Zerbaiteko ohitura edo trebetasuna galdu».⁷

Adiera horiek guztiak konbinatuta, testu honetan, maitasuna arrotzu ahal izateko dekalogo bat proposatuko dut: hamar puntu/atal, hamaika emakumeren bizipen, sormen-lan edota teorietatik abiatuz.⁸ Puntu horietan murgildu baino

Gure gizartean nagusi den maitasun-ideologiak genero eta bestelako gizarte-bereizkeria eta heteronormatibitatea sustatzen ditu. Ideologia hori auzitan jarri ahal izateko, maitasuna erdigunetik kanpo kokatu behar dugu

lehen, hurrengo atalean, maitasun-ideologia hegemonikoaren zer-nolakoetan pixka bat gehiago luzatuko naiz.⁹

Maitasuna eta maitasun-pentsamendua zertan diren

Zer da maitasuna? Maitasuna definitzea ezinbestekoa da, haren inguruan sortu ohi den kutsu magiko eta misterioitsua ekidin eta haren erraietan arakatu nahi baldin badugu, behintzat.

Maite Asensio *Berria*-ko kazetariak oparitu zidan behin orduz geroztik baliagarria izan zaidan definizioa. Asensio-erentzat, maitasuna muturreko enpatia litzateke. Enpatia «gizakiak beste pertsona baten tokian jartzeko edota sentitzen duena antzemateko ahalmena da. Besteen beharrianak, sentimenduak eta arazoak ulertzeko eta beraien erreakzio emozionalei egoki erantzuteko gaitasuna da».¹⁰ Enpatia horretan sakontzeak maitasun sentimendua sorraraz lezake. Baina, maitasun sentimendua ezin da behartu, sortuko da ala ez, nahiz eta gure ideologia erromantikoak elkarrarreman hori 'puzteko' baliabideak eman. Aldiz, besteekin enpatizatzeke gaitasuna landu daitekeen jarrera litzateke. Hortik bere garrantzia. Aitzitik, maitasunez eta erromantizismoz saturatuta dagoen gure testuinguruan, gehiegi erreparatzen diegu maitasunari eta maitasunaren balizko bertuteei, eta gutxiegi gizakien arteko enpatiak gizarte harremanetarako eta bizikidetzarako duen muntari.

Nahiz eta gurean gailurrean egon, pasiozko maitasun¹¹ izenaz ezagutzen duguna maitasun mota bat gehiago izango litzateke. William Jankowiak (1995) antropologoak, kulturartean buruturiko hainbat ikerketaren emaitza oinarri, adierazi du amodio klase hori unibertsala dela, testuinguru bakoitzean egokituko liratekeen lau aldagairekin: idealizazioa, erotizazioa, intimitaterako nahia eta irauteko gogoia. Mende baldean, idealizazioa eta erotizazioa bereziki azpimarratuta egongo lirateke eta ezkontza eta maitemintzea bateratuta. Ezkontzaren historia aztertu duen Stephanie Coontz-ek (2005)

adierazi duenez, XX. mendeko 50-70etan Mendebaldeko Europan eta Ipar Amerikan zabaldu zen ezkontzaren ideala (jardunaldi-osoko-etxeko-andre/gizon-hornitzaile bikoteak osatua) salbuespena izan zen 150 urteetako prozesu luze baten, non ezkontza sentimentalizatu zen XIX. mendean, eta XX. mendean sexualizatu.

‘Erromantizismo’ terminoa ere argitzea komenigarria da, zeren nozio horrek hiru adiera ezberdin baititu gutxienez, eta hirurak nahasteko joera egoten da; hauek dira: (1) Pasiozko harreman bat ezaugarritzeko erabiltzen duguna, edozein kulturatan eta une historikotan aurkitu daitekeen lotura, lehenago esan bezala. (2) XVIII. mendearen amaieran, Alemanian eta Erresuma Batuan sorturiko kultur mugimenduari dagokiona, zeina Ilustrazioaren eta neoklasizismoaren aurreko erreakzio iraultzailea izan zen, sentimenduei lehentasuna ematen ziena. (3) Hirugarrena, berriz, azken mendeetan mendebaldarrak deitzen ditugun gizarteetan sortuz eta gartzuz joan den maitasun-kultura ezaugarritzeko baliatzen duguna, non erromantizismoa eta heteroaraua txanpon beraren bi aldeak diren. Ondorioz, harreman afektibo-sexuala beste harremanetatik erabat aparte gelditzen da, guztien gainetik.

Baina Jankowiak proposatzen dituen lau aldagai horiek edozein harreman afektibotan topa litezkeen elementuak dira, nire ustez, ez soilik pasiozkoan. Kontua litzateke ezaugarriok nola erregulatuak izaten diren lotura mota bakoitzean. Erotismoari dagokionez, adibidez, gure ikuskeran zaila egiten zaigu desio erotikoa edozein harreman afektiborekin lotzea, guztiz barneratuta dugun kultur ariketa baten bidez, bikote harremana hipererotizatu egiten baitugu, eta adiskide harremanak, aldiz, deserotizatu. Bada, nire irudikoz, erotismoa edozein harremanetako osagaia litzateke,¹² baina era ezberdinean erregulatuko litzateke kasuan kasu, sistemaren sustapenean ezinbesteko papera duen bikote ideologia eta ikusmolde zurrun bat mantentze aldera. Hain justu, nire proposamena litzateke definizio eta osagai berak baliatzea edozein harreman kalifikatzeko, maitatzeko aukera guztiak horizontalizatu eta

Bikotezentrismoa
alde batera,
maitasun-ideologia
erromantikoa
zorrotz aztertu ahal
izateko, 'maitasun
pentsamendua'
kontzeptua
proposatu dut

bikote-harremanaren supremazia neutralizatze aldera. Horrek ez du esan gura ez ditugunik aztertu behar testuinguru batean dauden lotura afektiboan arteko aldeak edota denboran gertatzen diren eraldaketak.

Bikotezentrismoa alde batera, maitasun-ideologia erromantikoa zorrotz aztertu ahal izateko, 'maitasun-pentsamendua' kontzeptua proposatu dut (Esteban 2011). Maitasun-pentsamendua litzateke

maitasunaren inguruan eratuko liratekeen sinbolo, nozio eta teoriaren multzo artikulatua, zeinak gizarte espazio guztiak iragaziko litzuzkeen, instituzionalak barne, jendearen jardunetan eragin zuzena izanik, eta genero, klase eta etnia harreman ezberdintzaileak eta desioa, identitatea eta subjektua ulertzeko modu zehatza eta heterozuzena egituratuz (2011: 23).

Konfigurazio ideologiko eta praktikoko hori hainbat mailatan gauzatu litzateke:

1. Hasteko, maitasun-pentsamenduak pertsona zer den modu zehatz batez ulertzera bultzatuko gintuzke, maitasuna pertsonaren definizioaren erdigunean kokatuz eta 'amodiorik ez duen' (batez ere, bikote-harremanik ez duen) pertsona gabezia irudikatuz; hori era ezberdinean egokituko litzazieke emakume eta gizonari.
2. Maitasun-pentsamenduak identitateen sorreran ere eragin zuzena izango luke. Hortik, emakumeen identitatea edo emakume izatea (aldaera idealean) maitasunaren inguruan garatuko litzateke, harremanari lehentasun osoa emanez.
3. Identitate hori gorputz-lan (Wacquant 1995) zehatz eta iraunkor baten bidez eratuko litzateke, nahiz eta adin batzuetan (nerabezaroan eta gaztaroan) jorraketa hori

berariazkoagoa izan.¹³ Horrela, sentsorialitatea, kognizioa, norbere identitatea eta besteei eta munduari begiratzeko eta hurbiltzeko erak moldekatuko liriateke.

4. Maitasun-pentsamendua afektuak egituratzeko eta ordenatzeko bidea ere izango litzateke. Bikoteak leku nagusia izango luke familiaren osaketa idealean, eta horren atzean heteroaraua eta pentsamendu monogamoa leudeke (Vasallo 2018), elkarbizitzarako zutabe nagusiak.
5. Aurrekoarekin lotura estuan, maitasun-ideologia horrek lanaren banaketa sexuala sustatuko luke. Ondorioz, emakumeok maitasunagatik lan egin behar dute bestean kargu eginez, eta horrek menpeko jartzen ditu, maitasunarekin (zaintzarekin) loturiko lan horiek, beste edozein lanekiko, aitortza ekonomiko urriagoa eta aitortza sozial anbigua eskuratzen baitute.
6. Azkenik, lege, arau eta erakundeetan ere eragingo luke, osasun, hezkuntza edo ongizate arloak horren adierazle bikainak izanik. Eremu horietan ikasiko genuke bizi proiektuak diseinatzerakoan nola jokatu behar dugun. Izan ere, emakumeek, batez ere, erakutsi behar dute maitasun kultur aginduak jarraitzeko gai direla tratu eta zerbitzu ona lortze aldera.

Maitasuna arrotzeko dekalogoia

1. Monogamiatik apostatatu

Brigitte Vasallok (2018) idatzi duen *Pensamiento monógamo. Terror poliamoroso* liburua izango da atal honen abiapuntua. Vasallok monogamia sistema gisa hartzen du, ideologia monogamoak gure gizartean historikoki izan duen zentralitatea aztertuz eta monogamiak, bai maitasun harremanetan baita orokorrean ere (arkitektura eta hirigintza barne), duen eragina erakutsiz. Horrela idatzi du:

Publizitate iragarkiak edo artea bezalako kultur ekoizpenetatik abiatuta, monogamia, egun, maitasunaren (maitasun erromantiko eta sexualizatuaren 'benetako' modu baten) sinonimoa eta bi-

kotearen sinonimoa da, hori baita ‘benetako’ maitasun horren ‘naturalizat’ jotzen den eraikuntza praktikoa. Monogamia deiturikoa maitasunaren partida jokatzeko den esparru ikusezina da, taula. Zer osagai ditu bikoteen jokalekua den taula horrek? Ardatz egituratzaile hauek ditu: loturaren erromantizazioa, sexu konpromisoa, bi kideen eskusibotasuna eta etorkizun ugalkorra, maitasunaren eta bikoteen inguruan dabilen mamu gisakoa. Ardatz horiek ibilbide jakin batera makurtzeko, maitasun eraikuntzari substantzia materiala ematen dioten bizikidetzazko eta mendekotasunezko (baita ekonomiko ere) praktika multzo bat finkatu da (2018: 26).

Ildo beretik, azpimarratu du monogamiaren inguruko ideia zentralena ez dela eskusibotasuna, hierarkia baino, bikotea edozein harremanen gainetik ezarrita baitago. Halaber, polimaitasunaren defentsatik harago, polimaitasunaren irakurketa neoliberalaz ohartarazi digu, zeinak gorputzen eta harremanen kontsumismoa areagotuko bailuke.

Vasallok pentsamendu monogamoa apurtzeko, suntsitzeko eta deseraikitzeke deia egiten du. Eta nik, ideia hori sakontzeko, ‘apostasia’ hitza lehenetsi dut, ez berak proposatzen duenarekin ados ez nagoelako, baizik eta bere planteamendua oraindik ere gehiago garatzeko. Wikipediara joz gero, horrela definitzen da ‘apostasia’ hitza:

... literalki ‘zerbaitetik kanpo jartzea’, norberaren erlijioa izandakoaren ukazioa da. Hitzak berak esanahi ezberdinak ditu: alde batetik ordena erlijioso edo ikastetxe batetik atera edota hura abandonatzea izan liteke; bestetik, elizgizona izatea laga duen pertsona, bere apaiz-lekame betebeharrak alde batera utzita, edo oro har, sinesmen, erlijio, iritzi edo dotrina bat beste batekin aldatzeari ere deitzen zaio.

Horrenbestez, adiera hauek guztiek esanahi orokor bat dutela ikus daiteke. Heresiaren¹⁴ aurrean, apostasiak jatorrizko dotrinaren erabateko ukatzea edo ukatzea dakar. Hots, dotrinaren dogma jakin bat ukatu beharrean, dogma osoa ukatzen da. Apostatak dotrina osoa ukatu eta hereseak dotrinaren zati bat ukatzen du, jentilek, ordea, ez dute dotrina hori inoiz ezagutu edota ez dira haren irakaspenetan inoiz hasiak edo hezituak izan.¹⁵

Laikotasunaren aldarria egiten duten feministek apostasiaren defentsa ere egin dute. Esate baterako, 2008an, Bizkaiko

Emakume Asanbladako kolektibo batek erlijio katolikoaren aurrean apostatatzekeo kanpaina abiatu zuen, salatuz eliza monoteisten matxismoa, Eliza katolikoak Espainiako Estatuan dituen pribilegioak eta eremu ezberdinak bereiztearen premia (estatua/elizak, politika/erlijioa, jakintza/fedea).¹⁶ Ez dugu ahaztu behar apostasia-ekintzek erreakzio ezkorra eragin ohi dutela, zenbait testuingurutan (gizarte islamiarretan, adibidez) delitu larria izanik.¹⁷

Erlijiotik kanpora ere, apostasiaren ideia ideologia monogamoa deseraiki ahal izateko egokia dela iruditzen zait, zeren pentsamendu monogamoa deuseztatzeko ez bailitzateke nahikoa izango horren genealogia taxuz arakatzea, ezta ere eraldaketa partziala egitea ere (harreman sexu-afektibo askotarikoak eta anizkoitzak eduki, edo bikotea izateari ezetz esan), kasu horretan, heresiaren mailan geldituko baikin; baizik eta beharrezkoa litzateke pentsamendu horrek gudan duen sinesmen efektuaz ohartu eta sinesmen hori noraino dugun barneratua egiaztatu eta gero, ideologia horri uko egitea, erroetara joz. Hortik, nire ustez, apostasiaren nozioaren komenigarritasuna.

Erlijiotik kanpora ere, apostasiaren ideia ideologia monogamoa deseraiki ahal izateko egokia dela iruditzen zait

2. Emakume ezkongabeen historia berrirakurri

Ana Malagon idazleak, 2018ko otsailaren 11n *Berria* egunkarian idatziriko zutabe baten zati batekin hasi nahi dut atal hau. 'Soberakinak' da zutabearen izenburua:¹⁸

Patio batera ematen duten leihoak dituzten etxeetan zaila da iluntasunetik bizilagunen argietara begira ez gelditzea, zutik, berokia kendu gabe. Zaila da voyeurismoari ezetz esatea, jendez beteta dagoen mundu batean bizi gara. Ez da gure errua. Hor daude. Zer egingo diogu. [...]

Patioko bizilagunek telebistaren aurrean afaltzen dute, urrutiko gonbidatuekin errazagoa da elkarbizitza. Ama zigarro bat erretzera aterako da leihora. Beranduago, aita. Ez dute inoiz elkarrekin erretzen. Ez dute bakarrik erretzen ere. Beraiek ez dakitte, baina hemen gaude beste guztiak.

Ez dugu frogarik oraindik baina litekeena da unibertsoan ere beste norbait egotea. Guri begira agian. Agian, likatsua ez den bitartean, hemen duguna baino konpainia atseginagoa izango da. Ripleyrekin ikasi genuen likatsua dena ez dela inoiz atsegina izaten. Likatsua den norbaiten konpainian egoteko, hobeto gaudela bakarrik.

Hori pentsatuko zuten duela mende batzuk ardatz eta hariarekin lanean, emakume ezkongabeak izendatzeko ingelesezko *spinster* hitza gorpuztu zuten emakumeek. Klase ertainaren independentzia zutenek ez omen zuten ezkontzeko aukera falta, baina maitasun ideal zehatz batean sinesten zuten. [...]

Gutxiesgarria da *spinster* hitza, aukera galduaren eta pasatutako denboraren kontzeptuak gordetzen dituen *old maid* den bezala. Gure 'neskazaharrak' ere gordetzen dituen gatazkak dira. Adinean zaharra neska izateko, ohea hutsik, emakume izateko. Kate Bolick *Spinster, Making a Life of One's Own* liburuaren egilearen hitzetan: «ama bat zertan ari den badakigula uste dugu, emazte bat zertan ari den badakigula ere bai, baina emakume ezkongabe bat zertan ari den misterio bat da». [...]

Azken urteotan Txinan gero eta maizago deitu diete *sheng-nui*, soberakin-emakumea, 27 urtetik gorako emakume langile, independente eta ezkongabeei. Ez ezkontzea errespetu faltarik handiena da gurasoentzat, eta gobernuak ere gaitzesten du, kalkulu demografikoei kalte egiten die. Sekulakoa da presioa.

Euskal gizartean izan dira eta badira ezkontzari (edo bikoteari) uko egin dioten emakumeak, bizitza osoan edo tarte batean, edozein dela arrazoia.¹⁹ Euskarak baditu ere berariazko hitzak emakume horiek izendatzeko: 'neskazahar' edo 'birrotxa'. Gaur egun gutxi erabiliak izan arren, badakigu zer esan nahi duten. 'Mutilzahar' ere deitu zaie ezkondu ez diren gizonen, baina emakumeen tratamendua peioratiboagoa izan da.

Kate Bolick lan aipatzen zuen Malagonek zutabe horretan. Bolickek, *Making a Life of One's Own* (2015)²⁰ liburuan, ezkondu ez den emakumeak historian jasan duen estigmatik abiatu da: «Emakume ezkongabeak anomaliatzat jotzen

dira beti, aberraziotzat, gizarte ordenari dagokionez» (2016: 30). Horrez gain, bere bizitzako hainbat oroitzapen bildu ditu eta Ipar Amerikako zenbait emakume sortzaile, idazle edota intelektual ezkongaberen biografiak gogora ekarri eta berridatzi ditu. Emakume horiek,

«etxetiartasunari berezkoa zaion autoeroapena» baztertzean, «beren nia lantzeari» ekin zioten, ezkondu gabeko bizitza «maila sozial zein pertsonalean baliotsua den egoera gisa» defendatuz, eta «ezkontzaren aurkako hautuaren bitartez independentzia feminoaren balioei forma eman zieten» (2016: 315).

Emakume ezkongabeen historia berreskuratzeari eta berriakurtzeari ekitea ezinbestekoa da bikote-ideologia hegemonikoa auzitan jarri nahi izanez gero, bestelako loturak eta elkarbizitza bideak bere horretan aitortu ahal izateko, eta halaber, beraiek bizi izan duten uko edo estigma soziala neutralizatzeko; gerora bada ere, iragana etorkizun bihurtuz.

3. Mito kontraerromantikoak eraiki

Ana Malagonen beste zutabe batek iradoki dit hirugarren atal hau. Oraingoa 'Camilla' izenekoa, *Berria*-n argitaratua, 2018ko maiatzaren 20an. Horrela zioen idazleak:

Ez naute ezkontza askotara gonbidatu zorionez. [...] Ez zaizkit ezkontzak gustatzen, eta hala ere, Meghan Markle eta Harry printzearen artekoan egon nahi nuen atzo. Oso fuerte. Ez Meghan Marklengatik eta are gutxiago Harry printzeagatik. Camilla Parker Bowlesen aldamenean eseri nahi nuen eta urteetan zehar jasan behar izan duen bilipendioaren porrota ospatu. (Berarengatik sentitzen dudana) maitasunaren alde topa egin *scotch*-arekin. Camillarekin kontent jarri nahi nuen, baina ez gehiegi. Mingaina arintzeko adina soilik.

Bere miseriaren aitorpena eta oraindik konspiranoikoen bazka den heriotzarekin Lady Di aldareetara igo zutenean, Camilla infernuaren geletako gortinak aukeratzen irudikatu nuen. Une horretan hasi nintzen Camilla maitatzen. Diana Spenceren aldamenean, Camilla itsusia zen, ez zuen ez karismarik, ez karitate-rik, ez diseinugile famatuek sinatutako jantzirik. Camilla ez zen Elton Johnen laguna. [...] Eta niretzat britainiarren erreginarenean

familia ile apaindegiko aldizkarietan irakurtzen dudan fikziozko familia erreal hori denez, hemen nauzu, errepublikazaletasunari egiten diodan parentesi bakarrean, Camilla Parker Bowlesen ohorearen defentsan. Hango zergadunek barka nazatela.

90etan maitemindu nintzen ni Camillarekin baina Charles printzea 70eko hamarkada hasieratik dabil horrela. Gertatu zena laburbilduko dizut: koroaren oinordekoak bere estatus estratosferikoko zirkulu sozialean neska bat ezagutzen du, maitemindu ere bai, baina ez da ofiziala, tipoak soldaduska egitera joan behar du, maiteari agur esan eta Kaxianok kantatu bezala ontzi batean daramate Ingalaterratik kanpora eta bueltatzen denean, enebada, aurretik zuen nobio intermitente batekin ezkondu da neska. Gogoz kontra eta indar paranormalek beharturik, antza denez. [...]

Fikziozko familia boteretsuengatik eta munduak gorroto dituen pertsonaiengatik sentimenduak izateari utzi beharko nioke behingoz, ez baitio nire irudiari batere onik egiten. [...] Nire irudia apur bat garbitzeko esango dut Camillarengatik izan zela. Egia da. Konparazioak galdu eta irainak irabazi zituen Camillarengatik. Karisma, karidade eta pop lagunik gabe, *scotch*-a disfrutatuta eta erretzeari uztea lortzen ez zuen liburuzale itsusiarengatik. Camilla maitagarria da, ez esan ezetz.

Fikzio erromantikoan,
maitasuna
ahalguztiduna dela
errepikatzen zaigu,
sentimenduak
kontzientzia eta
borondatetik at daudela,
eta maitemintzean
maitasunaren goia
jotzen dugula

Fikzio erromantikoz saturatuta bizi gara. Esan dut jada.

1740an, Samuel Richardson-en *Pamela; or, vertue rewarded*²¹ gutun-eleberriak fikzio erromantikoa inauguratu zuen. Hortik aurrera, eta aldaketak aldaketa, kontakizun arrosetan,²² emakumeak gizonak baino gazteagoak, pobreagoak, ahulagoak edota ilunagoak izan ohi dira, baina erromantzeak duintasuna eta, tarte batez, sikiera, gizar-te-estatusa itzuliko dizkie. Fik-

zio erromantikoan, izan eleberri arrosa, izan kultur industriak munduratzen duen beste edozein ekoizpen ere (zinea,

musika...), maitasuna ahalguztiduna dela errepikatzen zaigu, sentimenduak kontzientzia eta borondatek at daudela, eta maitemintzean maitasunaren goia jotzen dugula; gainera, pasioa edozein maitasun harremanen gainetik kokatzen da eta zeloak amodioaren neurri bihurtzen dira.

Ikuspegi erromantiko hori, zeinak justizia edo elkartasun balioak maitasunaren azpian ezartzen dituen, sistema kapitalistarekin elkarrarreman estuan dago, batak bestea elkar elikatuz. Esate baterako, gizarte arrakasta ulertzera-koan, maitasuna eta ekonomia nahastuta gelditu ohi dira. Narrazioen gidoiak aldatuz joan dira azken hiru mendeetan, eta gaur egun, adibidez, emakumeak independenteak izan daitezke eta proiektu propioak izan, betiere 'maitasuna agertzen den arte'. Gizonak, aldiz, maitekorrek izan daitezke, harreman batean murgildu, maitemindu, baina ez dute horregatik euren botere-posizioa inolaz ere arriskuan jartzen. Badirudi dirua ez dela garrantzitsua, soilik sentimendua, baina dirua istorioaren erdigunean dago, gizonen eskuetan beti, *Fifty Shades of Grey* (James 2012) trilogia hipersalduan argi gelditzen denez. Bitxia da obra horren inguruan sortu zen eztabaida publikoa, non behin eta berriro mintzo den sexualitate ereduaz²³ eta askoz gutxiago eleberrian egiten den kapitalismoaren normalizazio eskandalagarriaz.²⁴

Bere garaian arrakasta osoa izan zuen beste ikus-entzuzko produktu bat aipa dezakegu, *Pretty Woman* (Garry Marshall, 1990) filma. Horren protagonista maskulino milioi-dunak (aurrekoan bezala), zeina enpresak zatitzen eta saltzen aberastu den, prostituta bat kontratatzen du astebez berari konpainia egiteko. Pelikula amaitzen da 'printzea' haren 'mari errauskineren' bila doanean, hain justu, azken hori aste horretan irabazitako diruaz proiektu berri bat hastera doala. Gizonak emakumea salbatzen du bere gizarte posiziotik ateratzen baitu, eta, horren ordainez, emakumeak gizona salbatuko du, haren milioi-dun bizitzan zoriona txertatuz (*sic*). Beste behin, arrakasta ekonomikoa eta sentimentala solapatuta geldituko dira kontakizun horretan: emakumeak

estatusa aldatzeko bidea ezkontza da,²⁵ gizonak bere lekua inolaz ere galtzen ez duen bitartean.

Malagonek mito kontraerromantiko legez eraiki du Camilla Parker Bowles, Galesko Diana prentsa arrosaren printzesa maitatuenetakoari kontrajarriz; horren bidez, ideologia erromantikoak dituen itzalak eta ajeak agerian utzi dizkigu, maitasuna lekualdatzeko aukera zabalduz, eta ironia eta autironia maitasuna arrotzeko estrategia aparta ere izan daitezkeela egiaztatuz.

4. Erromantizismoa erregulatu edota erromantizismoa erresistentzia gisa

32 urte zituen Begoñak²⁶ *Crítica del pensamiento amoroso* (2011) libururako elkarrizketatu nuenean.²⁷ Formakuntzaz kazetari, aldizkako lanak konbinatzen zituen une hartan. Txikitan, aitak amari egiten zizkion erasoek lekuko izan zen eta bere lehen harremanetan ere tratatu txar psikologikoak jasan zituen. Hori gainditu eta aurrerago, emakumeekin, gizonekin eta pertsona transexual eta transgeneroekin izaten zituen harremanak, eta oso kritikoa zen 'bisexualitate' nozioarekin, bitartasuna mantentzeko balio baitu, bere ustez. Tarteka bikote-harreman iraunkorrak bazituen ere, sexualitatea partekatzen zuen maiz lagun eta ezagunekin. Hortaz, sexualitatea jarduera erraza eta egunerokoa zen berarentzat, isurkorra, eta adituagotzat jotzen zuen bere burua sexualitate eremuan maitasunarenean baino. Baina, era berean, bitxia eta interesgarria zen haren jarrera erromantizismoarekiko. Erromantizismoa manipulatzeko eta erregulatzen bazekiela esango nuke. Alta, gizonetako batekiko elkarrarremanean adi mantentzen zen, erne, jarrera edo eszena erromantikoak zurrunki erregulatuz, horren ondorioen kontziente. Aldiz, adiskideekin edota bestelako maitaleekin ez zeukan arazorik parafernalia erromantikoak abian jartzeko.

Bizi dugun kultura hipererromantikoan, edozein harreman, baina bereziki harreman sexu-afektiboak, idealizatzen,

erromantizatzeke joera barneratzen dugu. Erromantizismoa, ezin da ukatu, kultur tresna boteretsua da, bizitzari berotasuna emateko bereziki erabilgarria. Hori baino gehiago, jendeak bere bizitzaren atalik intentsoenak maitasunarekin lotu ohi ditu, norberaren ibilbidean egon daitezkeen bes-telako bizipen guztiak bigarren mailan kokatuz. Ideologia erromantikoa elikatzeke beste bide bat. Erromantizismoa, esan dut, genero-bereizkeria eta heteroaraua sustatzeko ma-trize nagusia litzateke. Baina, Begoñak eta nire ikerketan el-karrizketaturiko beste zenbait emakumek erromantizismoa erregulatzea posiblea dela frogatzen dute, erromantizismoak eskaintzen dituen aukerei uko egin gabe, baina, nolabait, di-tuen arriskuei ere eutsiz, erresistituz.

Atal honen bigarren partean, erresistentziekin jarraitu nahi dut eta erromantizismoaren erregulazioaren beste aldaera bat izango litzatekeena aurkeztu. Noiz edo noiz emakumek maitasun erromantikoa baliatzen dute kultur sistema bati erresistitzeko estrategia gisa.

Afganistango pastun emaku-meek kantatzen dituzten *lan-day* poemak edo emakume beduinoek sortzen eta errezi-tatzen dituzten maitasun poe-mak horren adibide bi izango lirateke. *Landay*-ak erritmo bizia duten poema labur eta bortitzak dira, errimarekin edo gabe. Poema horiek mai-tasunaz, ohoreaz, heriotzaz eta errebellidiaz hitz egiten dute, testuinguru batean non amo-

dioa heriotza zigorra merezi duen tabua den. Emakumek domeinu bikoitza jasaten dute: fisikoa, lan gogorrek egitera behartuta baitaude, eta morala, bigarren mailako izakitzat hartuak baitira. Egoera horri aurre egiteko praktika ohikoa suizidioa da, guztiz estigmatizatua dagoen ekintza, bestalde,

Erromantizismoa kultur tresna boteretsua da, bizitzari berotasuna emateko bereziki erabilgarria. Jendeak bere bizitzaren atalik intentsoenak maitasunarekin lotu ohi ditu

eta gizonek oso gutxitan burutzen dutena. Testuinguru horretan, maitasun kantua ordenari egiten zaion desafio legez ikus daiteke (Bahodin 2002). Poesia mota horrek Egipto ekialdeko komunitate beduino baten emakumeek (eta gizon gazteek) erabiltzen duten ahozko poesia lirikoa gogorarazten digu. Lila Abu-Lughod-ek (1986, 1990) aztertu duen gizarte hori patrilineala eta sexualki segregatua da, ohorea eta apaltasuna kultur kode hegemonikoaren funtsezko osagai direlarik. Ezkontzak aitaren aldeko gizon zaharrek eta haien lehengusuek hitzartzen dituzte. Emakumeek sistema horri aurre egiteko dituzten erresistentzien artean,²⁸ poema laburrak kantatzea da bat, zeina guna intimoetan egin ohi den. Horrela adierazten dute bizi duten zaurgarritasuna. Poesiak gizarte arauari oposatzen zaizkien sentimenduak formulatzea ahalbidetzen du, eta maitasun erromantikoa diskurtso subertsibo bilakatzen da.

Hona helduta, hainbat zalantza planteatu daitezke 'erresistentzia' nozioaren inguruan: zer ulertzen dugun hitz hori erabiltzen dugunean edota noraino halako praktikak sistema bat iraultzeko gai diren. Hainbat feministak ekarpen interesgarriak egin dituzte arlo honetan, hala nola Abu-Lughodek berak. Horrek arreta deitzen du erresistentzia erromantizatze-ko dugun joeraren gainean. Haren ustez, poesia errezitatzea erabat lekutua egongo litzateke, parekidetasuna eta hurbiltasun soziala nagusi diren harreman eta topaketetan soilik edota salbuespenezko egoeretan (esate baterako, ezkontzetan) egiten baita. Halere, gehitzen du, aintzat hartu behar da komunitate horrek poesiaren aurrean jarrera anbibalentea duela, aitortua ere baita, estimatua. Halaber, nabarmentzen du erresistentziaren ikerketa etengabe aldaketan dagoen sistema politiko eta ekonomiko baten boterearen diagnostikoa egiteko baliatu behar dela, Michel Foucaultek proposaturiko ideari («boterea dagoen lekuan erresistentzia ere egongo da») buelta emanez.

Azken galdera bat ere egin dezakegu atala bukatzeko: nola bereizi erromantizismoa kultur tresna moduan edota subertsio moduan, batetik, eta erromantizismoa gizakien artean

(genero eta bestelako) ezberdintasunak eratzeko bitarte gisa, bestetik? Gaur egun hitzetik hortzera darabilgun hitz bat ekarrita, esan genezake bai Begoña bai Afganistan edo Egiptoko komunitate horietako emakumeak erromantizismoa baliatzen ari direla euren burua ahalduntzeko, baina ondo ezagutzen ditugu erromantizismoaren arriskuak zein diren. Arriskuak arrisku, nago emakume horiek guztiak bereizketa horren mugak miatzen eta zabaltzen ari direla, gu guztiontzat bestelako alternatibak eta jorrabideak asmatuz.

5. Maitasun ez erromantikoak fikzionatu

Bi euskal idazleren lanak aipatuko ditut atal honetan: Uxue Alberdi eta Eider Rodriguez.

Alberdik *Jenisjoplin* izeneko nobela argitaratu zuen 2017an. Nagore Vargas (Jenisjoplin) protagonista nagusia da eta 28 urte ditu nobelaren hasieran. 2010ean gaude, eta irrati libre batean lan egiten du beste hiru lagunekin; baina irratiak ETArekin kolaboratzearen salaketa jaso eta langileak atxilotetaren zain daude. Narrazioak aurrera eta atzera egiten du denboran eta gai potolo asko lantzen dira, euskal gizartearen azken hamarkadetako historia kontatzeko baliatuak: frankismoaren kontrako borroka, aldarri independentista, immigrazioa eta bizikidetzeta, drogen eta hiesaren emaitza tragikoak... Gai horien guztien artean, maitasun istorio baten zeharkatuko du nobela, Nagore eta Luka Moretti izeneko protagonistaren artekoa, istorio ez erromantikotzat jotzen dudana, nobelaren lehen partean, behintzat. Ez erromantiko esaten dudanean esan nahi dut idazleak harreman baten egunerokotasuna nabarmentzen duela, keinu eta jarduera txikiei lehenetsia emanez, egotea garrantzitsuena bailitzan. Gainera, Luka ez da oso gizon hegemonikoa.

Rodriguez-en *Bihotz handiegia* (2017) ipuin bilduma laudatuari izena ematen dion lehen ipuina ere ekarri nahi dut hona. Aspaldi bananduriko bikote baten istorioa kontatzen digu idazleak. Aita larri gaixorik dago, hilurren, eta alabak

Jelinek-ek argi
islatzen du amodio
erromantikoak
zenbat duen fantasia
partekatutik, eta
genero, maitasun
eta kapitalismoaren
arteko uztardura estilo
magistral batean
azaltzen du

ama haren zaintzan inplikatzeari lortzen du. Horretara behar-tuta sentitzen da ama, baina ez du gizona maite eta ezkor jarraitzen du bizi zuten istorioarekiko. Poliki-poliki, baina, harremana bilakatuz doa eta «elkarren topaketa» moduko bat

suertatuko da. Oso modu ederean eta idazmolde propioan adierazten digu Rodriguezek bilakaera hori, xehetasun, detaile ñimiño eta intimoetan arakaturik, eguneroko sentipen xumeenak, komunikazio/inkomunikazioak, kontraesanak... Eta horien guztien artean, edo ondorioz, afektua agertuko da. Amodioaren eboluzioari segida eginez, 'amodioaren osteko amodioa' posible dela erakutsiko digu, eta, horren bidez, gure kulturaren nagusi den 'banantze/

amaiera bortitzen' eta bikote kode zurrunen ideologia deskonprimatu, ñabartuko digu idazleak.

Miren Agur Meabe idazleak azpimarratu duenez,²⁹ emakume idazleek, gaur-gaurkoz behintzat, sentimentalismoari uko egin behar diote bestelako literatura (eta bestelako maitasun aukerak eta emakumeen bizitzak, gehituko nuke) zabaldu, ahalbidetu nahi izanez gero. Lehenago aipatu moduan, gure fikzioa, *mainstream* edo kultua, hipererromantizatuta dugu. Beraz, erromantizismoak ez (horren) kutsatuak, ez (horren) blaituak dauden bikote (ohi) harremanen adibideak ere eskaintzeari oso garrantzitsua deritzot, maitasunaren ideologia hegemonikoari kritika egiteko nahitaezko kontakizunak.

6. Maitasuna bere gordintasunean biluztu

Elfriede Jelinek idazle austriarrak *Die Liebhaberinnen* (Emakume maitaleak) nobela argitaratu zuen 1975ean. Bertan argi

islatzen du amodio erromantikoak zenbat duen fantasia parte-katutik, eta artikulu honen sarreran sintetizatu dudan genero, maitasun eta kapitalismoaren arteko uztardura estilo magistral batean azaltzen du. Idazkera gordina, gupidagabea praktikatzen du, irakurleak ihes egiteko aukera guztiak ezabatuta. Irakur dezagun liburuaren hasieran dagoen zati bat:

hasiera:

halako batean, brigettek erabaki du emakumeago izan nahi duela, are, guztiz emakume izan nahi duela, morroi batentzat bakarrik, heinz delako batentzat.

brigittek uste du, hortik aurrera, bere akatsak maitagarri bihurtuko direla, eta bere indarguneak ezkutuan geratuko.

heinez, ordea, ez du brigitterengan ikusten ezer maitagarririk, eta haren ahulguneak, gainera, nardagarriak iruditzen zaizkio.

brigittek, orain, heinzentzat ere zaintzen du bere burua, izan ere, emakume izateak ez baitu atzera bueltarik, eta halabeharrez zaindu behar du batek bere burua. brigitek nahi luke, noizbait, etorkizunak ahalegina eskertzea, eta gazte-itxurari eustea. baina, beharbada, brigitek ez du etorkizunik batere. etorkizuna heinzen mende dago, guztiz.

bat gazte denean, batek gazte-itxura du beti; bat zaharragoa denean, ordea, berantegi da. batek ez dirudienean dena baino gazteagoa, munduak gupidarik gabe ebartziko du: gaztaroan, neurri kosmetiko eskasak hartu zituen!

hortaz, brigitek egin duena garrantzitsua izango da etorkizunean.

oraindirik ez duenak ezinbestean hartu behar ditu etorkizunerako neurriak.

brigittek bularretakoak josten ditu. jostura laburrak eginez gero, halako asko egin beharra dago; edonola ere, berrogei jostura dira hitzarmen kolektiboan ezarritako minimoa. jostura luze eta konplexuak eginez gero, gutxiago egin behar dira. hori oso da gizatiarra eta bidezkoa.

brigittek erraz asko lor zitzakeen hamaika langile, baina berak heinz lortu nahi du, heinz bat eta bakarra, zeina enpresa-gizon bihurtuko baita.

materiala honakoa da: nailonezko parpaila, eta, azpian, goma-apar fina. brigitteren lantegiak hainbat partizipazio ditu atzerrian, bai eta atzeritik etorritako hainbat jostun ere. jostun askok erretiroa hartzen dute ezkontzean, ama izatean edo hiltzean.

brigittek espero du berak ere utziko duela lana ezkontzean edo ama izatean. brigittek espero du heinzek aterako duela handik.

hori ez beste guztia heriotza izango litzateke, bizirik iraunda ere. momentuz, b.-k ez dauka bere abizena besterik, baina historiak aurrera egin ahala, heinzen abizena hartuko du brigittek, eta hori garrantzitsuagoa da dirua eta jabetzak baino; horrek berarekin ekar baititzake dirua eta jabetza.

egiazko bizitza, inork galdetuz gero hizpidera ekar daitekeen bizitza, lanaren osteko bizitza da. brigitterentzat, gaua eta eguna bezain ezberdinak dira lana eta bizitza. hemen, hortaz, gehiago hitz egingo dugu aisialdiaz lanaldiaz baino.

kasu zehatz honetan, gauza bera dira heinz eta bizitza. egiazko bizitza eta heinz baliokideak izateaz gainera, heinz bera da egiazko bizitza.

heinzetik aparte, ez dago ezer. brigitteri guztiz ezinezkoa zaio heinz baino hobea gortzea, eta heinz baino okerragorik, berriz, ez du nahi. brigitte jo eta fuego borrokatzen da beherakadaren kontra, heinz galtzeak ekarriko lukeen beherakadaren aurka.

baina brigittek badaki, orobat, berarentzat ez dagoela igotzeko aukerarik batere, soilik heinz edo hura baino gauza okerrago bat, heinz edo hil arte jardutea bularretakoak josten. gaur-gaurkoz, heinzik gabe bularretakoak jostea hiltzearen parekoa da, izan (1975: 11-13).³⁰

Maitasuna biluzik gelditu da bere gordintasunean.

7. Giza eskubideak maitasunaren aurretik jarri

2009an Aminatu Haidar ekintzaile sahararrak 32 eguneko gose greba egin zuen Lanzaroteko aireportuan (Kanaria Uharteak, Espainia), Saharako Aaiuneko aireportutik modu ilegalean kanporatua izan zenean. New Yorketik zetorren, han giza eskubideen sari bat jasotzetik; eta Aaiunera heldu zenean, kontroleko poliziari adierazi zion bera ez zela marokoa, sahararra baizik, eta hori aprobetxatuta atxilotu eta kanporatu zuten.³¹ 32 egun horietan behin baino gehiagotan agertu ziren Espainiako komunikabideetan Aminaturen semeak, Hayat eta Mohamed. Hogeita bigarren egunean, semeek dei publiko bat egin zieten ama guztiei, haien ama babestu zezaten.

Denbora aurrera zihoan eta Haidar gero eta ahulago zegoen. Zenbait agintarik gose-greba bertan behera uztera gonbidatu zuten, haren semeak arrazoi bezala erabilia eta argi utziz Aminatu Haidar, ezer baino gehiago, ekintzaile baino gehiago, Ama zela. Jakina da gure gizartean emakumeek ama onak izan behar dutela, seme-alabak edozeren aurretik jarritz eta seme-alabenganako maitasunaren truke ezer ez eskatuz, seme-alabak bizitzaren ipar bakar. Amatasunaren baldintza nagusia abnegazioa litzateke, zeina emakumeen jokatze eta jarrera berariazko bihurtzen den.

Aminatu Haidarrek irakaspen feminista bikaina eman zion munduari, ekintza politikoa emakumeen eta maitasunaren betebeharen moralen aurretik jarritz

Dei horren aurrean, Haidarrek esan zuen bere semeak ama barik ere bizi zitezkeela, beraien kargu egingo lituzketen senide eta lagun asko baitzituzten, beraz, ondo zainduak egongo lirakeela; baina ez berak ez bere semeek ere ezin zutela duintasunik, eskubiderik gabe bizi, eta amaiera arte jarraituko zuela.³² Une horretan, Aminatu Haidarrek irakaspen feminista bikaina eman zion munduari, ekintza politikoa emakumeen eta maitasunaren betebeharen moralen aurretik jarritz. Gizakien duintasuna eta (giza, herri edo gizarte) eskubideak maitasunaren aurretik jartzean maitasuna lekualdatuz, birkokatuz.

Eta hau idazten nagoela, galdetzen diot neure buruari ea ez ote gauden euskal gizartean ere 'akats berean jausten', us-tez aurrerakoia den taktika bat baliatzen, behin eta berriro jartzen ari baikara (ama-)maitasuna giza, gizarte eta herri eskubideen 'aurretik', edo, hobe esanda, (ama-)maitasuna gehiegi baliatzen. Esate baterako, preso politikoen eta euren senideen egoera tamalgarriaren gainean arreta publikoa deitzeko, ama-maitasuna edo amen beharra nabarmentzen dugu behin eta berriro. Salaketa politikorako erabilgarria izan daitekeen arren, arriskuak ikusten dizkiot joera horri.

8. Maitasuna arrotzak diren testuinguruetan kokatu (Mireia Sallarès)

Mireia Sallarès zinegile katalanak *Kao malo vodenadlanu (Ur pixka bat esku-ahurrean)*³³ izeneko arte-proiektu zabala izan zuen erakusgai 2019ko udaberrian, Bartzelonako Fabra i Coats Centre d'Art Contemporani delakoan. Proiektu hori hiru 'zabor-kontzepturen' (egia, maitasuna, lana) inguruko lan baten parte izan da. Zabor-kontzeptu, egilearen esanetan, ez baitute ezertarako balio, baina, aldi berean, errezi-klagarriak direlako. Beraz, esangura galdu duten baina gako diren nozio batzuez ari da, eta nozio horiek galdekatu nahi ditu. Balkanetako gerra ondoko testuinguruan kokatu du bere lana, non iragan komunistaren oroimina dagoen, kapitalismoaren sarrerarekin batera. Honela zioen Sallarèsek elkarrizketa batean:

Jendeak galdetzen zidan ea heriotzaren inguruan lanean nengoen. Serbiak, maitasunak bezala, urteak daramatza izena aldatzen, mugak birformulatzeko.

Pertsona batek esaten du: «Ni soldadu izan nintzen bando serbiarrean». Eta nik diot: zer dakigu guk bando batean edo bestean egotera behartuta egon zenaz? Serbiarrek uste dute inork ez diuela ulertuko eta isilik mantentzen dira, ez dute euren burua azaldu nahi.³⁴

Erakusketa barruan proiektatzen zen dokumentala fikzioa eta errealtatea nahasten dituen filma bitxia da oso. Serbian jasoriko istorioak eta azterturiko prozesuak maitasunetik kontatzea erabaki du egileak, baina filmaren eszenatokia polizia etxe bat da eta testuingurua galdeketa bat, non Sallarèsek berak (filmaren protagonistetako bat) polizia bati kontatzen dion zergatik konprometitu den bertan egondako denbora-tartean zenbait gobernuz kanpoko elkarteren egitekoan, eta zergatik deitzen dien azterturiko prozesuei 'maitasun'.

Zergatik galdeketa forma eman filmari? Sallarèsek azaldu du Serbian ohikoa omen dela elkarte batean laguntzen dauden atzerritarrak tarteka galdeketa batera deitzea. Bertan, deklarazioa egin eta badoaz. Hortik hartu zuen ideia. Filmeko

poliziak ez du ulertzen kontatzen ari den zertan den istorioa maitasuna-istorio. Arrotz egiten zaio, eta guri, publiko legez ere, arrotz egiten zaigu zinegilearen estrategia. Baina estrategia argia da: hain justu, gerra eta gerra ondoko prozesuez hitz egiterakoan maitasuna baliatzean, prozesu horien beste alderdi bat erakustea, beste ikuskera bat lortzen du.

Eta bere laneko ideia horretan oinarritu naiz ni artikulu honetarako, maitasunaz gogoeta egiteko modu bikaina baita maitasuna guztiz pentsaezina, guztiz arrotza den eszenatikietan posizionatzea.

9. Maitasuna iragangaitz bihurtu

Luce Irigarayk, filosofia eta poesia nahasturik duen *J'aime à toi. Esquisse d'une félicité dans l'histoire* (1992) liburuan, maitasunaren eta elkarren aitortzaren ordezkotako irakurketa eskaini du. Egileak azaldu du gure maitatzeko modua iragankorra dela, trantsitiboa, subjektua eta objektua, biak dauzkala, eta ondorioa agerikoa: «maite zaitut, beraz, nirea zara eta ni zurea naiz». Eta proposatu du bestelako aukera bat, esanez maitatze ekintza bera iragangaitz bihurtzea ezinbestekoa dugula: subjektua bai baina objektua aparte jarri, lekualdatu. Ez «nik maite zaitut», baizik eta «nik zuri maite dut».

Nik zuri maite dut

Nik zuri maite dut: horrek esan nahi du zurekin dudan harremanean ez dagoela *nork nor*-ik. Ez zaitut azpiratzen, ez zaitut kontsumitzen. Errespetatzen zaitut (menderaezin gisa). Agurtzen zaitut: agur egiten dut zugan. Goresten zaitut: goresten dut zugan. Eskertzen zaitut: eskerrak ematen dizkizut zuri zeragatik... Bedeinkatzen zaitut zeraz edo zergatik. Mintzaide zaitut, ez bakarrik zeraz, baizik zuri mintzo natzaizu. Esaten zaitut, ez hau edo bestea, baizik esaten dizut zuri.

Horrako 'nori' hori da *nork nor*-ik izango ez den bermea (1992: 171).

Isiltasun kasik guztizko batean

Has gaitezen hemendik: nola entzun zu? [...]

Entzuten zaitut, nitaz haragoko beste bat entzuten den bezala: horretarako, bestelako dimentsio batera igaro beharra dago.

Entzuten zaitut: ohartzen naiz zer esaten duzun, adi nago horri, ahalegina egiten dut zure asmoa aditzeko. Horrek ez du esan nahi: konprenitzen zaitut, ezagutzen zaitut, eta, beraz, ez daukat zertan zu entzun, agindu ere agindu diezazuket bilakaera bat. Ez, entzuten zaitut oraindik ezagutzen ez dudan zerbait eta norbait zaren aldetik, gertaera honetarako soilik erabiltzen dudan askatasun eta prestasun batean oinarriturik. Entzuten zaitut: bide ematen dut iritsi gabeko zerbait sor dadin, bilakaera bat, hazkunde bat, jaiotza bat noiz edo noiz. Entzuten zaitut nahasian direlarik oraindik-kodetu-gabea, isiltasuna, leku bat existitzeko, ekimena izateko, asmo librea edukitzeko, zure bilakaera sostengatzeko (1992: 179, 181).

Bestea entzutea, isilaldi bat izateko modua ematea besteari, hori bada haren hatsa errespetatzea ere. Ama da haurraren partez arnasa hartzen duen bakarra. Jaiotakoan, arnasa nork bere kabuz hartu behar dugu, hartu behar genuke (1992: 187).

Komunikatzean, tartean da *norbaiti ukitzea*, bestea errespetatzen duen ukitze bat, besteari arreta bat ematen diona, baita haragizkoa ere.

Norbaiti ukitze horrek isiltasuna behar du. Besteari tokia emateko, ezinbestekoa da isiltasuna, zer guztiei eta nor guztiei ukitzearen segida hausten duen isiltasuna.

Norbaiti ukitze horrek hatsa behar du, ondo babestea biziaren presentzia eta haren atzerapena, norbera aldatuz bestea suntsitu gabe (1992: 193).³⁵

‘Gizon/emakume’ bikoteaz hitz egin arren, haren ikuspedia orokortu daiteke. Intransitibotasuna defendatzen duen teoria horrek bestearen ezagutza/jabetzarako ate gorentzat duen maitasun-ideologiaren flotazio-marra luke jomuga.

10. Harremanen eta espazioen artekotasuna pentsatu/aitortu

Maitasuna arrozteko proposatu nahi dudan azken puntua harremanen eta espazioen artean dauden loturak birpentsatzea da, artekotasunaren noziotik abiatuta. Artikulu honetan, afektu ezberdinen horizontalitatearen premia azpimarratu dut, besteak beste. Baina, horretarako lehen urratsa dauden harreman guztiak ikusaraztea litzateke, eta adiskide-harremanak izan ohi dira gure gizartean lausotuen mantentzen direnak, inkesta ofizial eta ikerketa soziologikoetan baztertuta ere.

Maitasun-pentsamenduari buruzko ikerketa bukatu ostean, feministei egindako elkarrizketa gehienetan agerturiko gai batean sakondu nuen: adiskidetasuna eta adiskide-taldeak.³⁶ Nire ikerketako parte-hartzaileek erabateko garrantzia ematen zieten adiskide-harremanei, bizitzaren zutabe nagusitzat hartuz. Beraiek aipaturiko adiskide-taldeei 'elkar babesteko talde edo komunitate' izena jarri nien,³⁷ eta sare horien berriazko ezaugarriak xerkatu nituen. Batetik, talde horiek ez dira ugaltzearen, sexu-harremanen, elkarbizitzaren edo truke afektiboen ondorioz sortzen, ez derrigorrez, behintzat. Horien nolakotasun nagusia, aldiz, partekatze eta 'elkarrekin ekiteko' nahia izan ohi da; hau da, borondatez eraturiko elkartasun- eta elkarrekikotasun-taldeak lirateke. Bestetik, harreman mota horiek, bai teorian baita praktikan ere, familiaren (modu estu eta mugatzailean ulertuta) alternatiba izan ohi dira, emakumeek abian jartzen dituzten proiektu propio eta apurtzaileetarako babes eta bultzada ezinbestekoa. Beraz: (1) adiskide talde horiek ahaidetasunaren osagai funtsezkoa lirateke eta, aldi berean, maitasun-hierarkia hegemonikoa auzitan jarriko lukete, agerian utziz hainbat pertsonarentzat adiskidetasuna ezkontza edo odolkidetasun bidez sortzen diren familia-harremanen maila berean dagoela; (2) talde horietan konprometituta daudenek ez lukete etxea partekatuko, ez denbora guztian behintzat, etxeen arteko harreman iraunkorretan mantenduko bailirateke, etxeak elkar lotuz baina etxearen espazioa ere gainditurik.

Baina, atal honen hasieran esan dudanez, maitasunaren eta espazioaren artean dauden harremanez ere gogoeta egitea oinarritzkoa da.

Adiskide taldeek maitasun-hierarkia hegemonikoa auzitan jarriko lukete, agerian utziz hainbat pertsonarentzat adiskidetasuna ezkontza edo odolkidetasun bidez sortzen diren familia-harremanen maila berean dagoela

Zenbaki monografiko honen oinarrian dagoen Usurbilgo Jakin Jardunaldian, Oihane Ruiz Menendezek³⁸ esan zuen feminismoak familia egituren funtzioei erreparatu diela batik bat, ez horrenbeste elkarbizitzarako espazioen formari; eta horixe dela, besteak beste, arkitekturan eta hirigintzan lanean dauden feministak egiten ari diren ekarpena. Gehitu zuen etxebizitzaren tankerak eta hirigintzak berak eragin handia dutela, ohartu gabe, maitasun-ideologiaren iraunkortasunean, harremanen mugak eta hierarkiak goitik behera baldintzatzen baitituzte. Ez dira kasualitatea, bi adibide aipatzearren, pisu baten gelen banaketa nolakoa izan ohi den, zeina seme-alabekin bizi den bikote batentzat pentsatuta dagoen, edo hiri baten plangintzan zaintzarako zerbitzu publikorako gunerik apenas ez egotea. Gainera, bai arkitekto bai ekonomialari feministek nabarmendu dute, bestelako gizarte-antolaketa bat helburu, estatuaz, merkatuaz eta etxez gain leudekeen guneak ere aintzat hartu behar ditugula, hala nola elkarteak eta komunitateak.³⁹ Hortik, gune horietan burutzen diren zereginak eta harremanak eta hartzen dituzten formak aztertzea nahitaezkoa litzateke.

Haatik, elkar babesteko taldeak bezalako sareek sailkapen horiek desafiatzen dituzte, bertan izaten diren harremanak, esan bezala, artekotasunean mantentzen baitira, espazio horien mugak zabalduz eta lausotuz. Beste era batera esanda, giza harremanen eta guneen dibertsifikatzeaz batera, harreman eta gune horien artean dauden loturak kontuan hartu behar ditugu, artekotasunean gertatzen denari arreta osoa jarritz.

Bukatzeko, artikulua edukiak laburbiltze aldera, ideia hauexek azpimarratu nahi ditut: funtsezko deritzet gure maitasun-ideologiaren zutabe nagusietakoa den pentsamendu monogamoaren aurrean apostasia egiteari eta maitasunaren inguruan eraiki ohi dugun jabego-filosofiaren kontra joango litzatekeen harremanen intrantsitibotasunaren ideia ereiteari. Era berean, emakume ezkongabeen edota haien bizitzetan erromantizismoa erregulatzen dutenen esperientziak

berreskuratzea eta berrirakurtzea ere garrantzitsua da, nire ustez, eta, fikzioa saturatzen duten mito erromantikoen kontra, mito eta amodio-istorio ez erromantikoak sortzea eta maitasun erromantikoa bere gordintasunean erakustea ere bai. Maitasuna arrotz bihurtzeko beste estrategia bat maitasuna pentsaezina den eremuetan bilatzea edota kokatzea izan daiteke. Gainera, maitasun-mota ezberdinak (esate baterako, ama-maitasuna) giza, gizarte, herri eskubideen aurretik jartzeaz kezkatu, jarrera horren arriskuez gogoeta egitea ere proposatu dut. Eta, azkenik, bai harremanen bai espazioen artekotasunaz pentsatzeko gonbidapena egin dut, adiskidetasun-sareen balioa bere horretan nabarmenduz eta gure gizartean hegemonikoa den maitasun-hierarkia neutralizatuz. 🌊

Oharrak

1. 'Erregimen' hitza erabiltzen du, emozioen ordena araugile baten adierazpena dela esateko.
2. Ikus www.diariodemallorca.es/sociedad/2019/05/11/amor-solucion-problemas-hecho-perpetua/1416171.html
3. Arlie Russell Hochschild izan zen maitasunaren eta kapitalismoaren arteko loturak aztertu zituen lehen autorea. Ikus, esate baterako, Hochschild (1983).
4. Dorothy Tennov-i (1979) jarraituz.
5. Maitasunaren inguruko ekoizpen feminista barne hartu ezinekoa litzateke gaur egun, nahiz eta beste hainbat arlotan baino urriagoa izan. Gaiaz idatzi zuten autore klasikoaren artean, hauek nabarmenduko nituzke: Alexandra Kollontai (1976 [1927]), Simone de Beauvoir (1998 [1949]), Kate Millet (1969) eta Shulamit Firestone (1976). Azken hamarraldie dagokienez, niretzat erreferente diren beste zenbait autore, hauek: Wendy Langford (1999), Anna Jónasdóttir (1993), bell hooks (2001), Clara Coria (2001), Marcela Lagarde (2005), Eva Illouz (2007, 2012) eta Brigitte Vasallo (2018).
6. Ikus www1.euskadi.net/harluxet/hiztegia1.asp?sarrera=lekualdatu
7. Ikus www1.euskadi.net/harluxet/hiztegia1.asp?sarrera=arrotz
8. Hamar puntu hauetan ez dira agortzen maitasuna lekualdatzeko aukerak. Osa daitekeen hautu bat legez har dezala irakurleak.

9. Eskerrak eman nahi dizkiet Edorta Aranari eta Karmen Diez Minteguiri, testua hobetzen eman didaten laguntzagatik.
10. Ikus <https://eu.wikipedia.org/wiki/Enpatia>
11. Ez dago adostasunik harreman mota hau izendatzeko, eta izen ezberdinak hartu ohi ditu: pasiozko maitasuna, maitasunezko pasioa, amodio erromantikoa, infatuazioa...
12. Are gehiago erotismoa ulertuta, Audre Lordek (2002 [1984]), Gilles Deleuze eta Felix Guattarik (1998) eta bestelako autoreek proposatu bezala, sexualitatea barne baina sexualitatetik harago ere, besteengana eramaten zaituen indar sortzaile gisa.
13. Loic Wacquant-en (1995) lana oinarri, honela definitu dut gorputz lana (Esteban 2013: 173-174): «Organismoaren manipulazio intentsiboa litzateke, pertsonarengan jarrerak, mugimendu-errutinak eta emozio eta kognizio egoera subjektibo zehatzak eragiten dituen, zeinaren bidez gorputz eremua berrantolatzen baita, organo eta gaitasun batzuk beste batzuei gailenduz eta gorputzaren zentzuaz gain organismo osoaren kontzientzia eraldatuz; eta horrekin batera, munduarena».
14. 'Heresia' «sinesmen sistema batean [...] aldaketa berri edo eztabai-dagarri bat sartzea da» (ikus <https://eu.wikipedia.org/wiki/Heresia>).
15. Ikus <https://eu.wikipedia.org/wiki/Apostasia>
16. Ikus, esate baterako, 2009an, Granadan ospatu ziren Jardunaldi Feministetan aurkeztu zuten ponentzia: Comisión por la laicidad de la Asamblea de Mujeres de Bizkaia (2009).
17. Ikus, esate baterako, zer esaten duen Wassyla Tamzalik (2015) arabiar gizarteetako feminismoaz egiten duen analisiaren harira.
18. Ikus www.berria.eus/paperekoa/2326/024/003/2018-02-11/soberakina.htm
19. Arrazoi horiek anitzak izan daitezke, hala nola, bikotekide egokirik aurkitu ez, banandu/alargun gelditu izana, edo emakumeenganako erakarpena sentitu eta praktikara eramateko aukerarik izan ez izana; baina hautu kontziente bat ere izan daiteke.
20. Gaztelera: Solterona. *La construcción de una vida propia* (2016).
21. Non Pamela Andrews dontzeilaren bizitza kontaktzen den. Andrewsek behin eta berriro errefusatzeko dituen haren nagusiaren sedukzio-saioak, baina, hainbat gorabehera eta gero, gizona 'erreformatu' egiten da eta berarekin ezkontzeko eskatzen dio (ikus https://es.wikipedia.org/wiki/Pamela_o_la_virtud_recompensada).
22. Literatura arrosak (horrela deituta erromantizismo garaiko literaturatik bereizteko) bi maitalaren arteko pasiozko harreman bat du argudioaren ardatz. Literatura mota horrek zale asko ditu, batez ere emakumezkoen artean; Amerikako Estatu Batuetan eta Kana-

- dan behintzat, genero salduena da (misterio eta suspentse arloko fikzioaren aurretik): bi mila eleberri erromantiko baino gehiago eta 51,1 milioi irakurle (ikus https://es.wikipedia.org/wiki/Novela_rom%C3%A1ntica).
23. Eleberrian, batetik, joko erotiko-sexuala (sexu esplizitua eta ustez transgreditzaileak diren praktikak –BDSM-bondage, diziplina eta sadomasokismoa–) eta, bestetik, printze urdinaren ohiko den maitasun-istorio kontserbadorea konbinatzen dira. Liburuak emakume eta gizonen arteko harreman sexu-afektiboen inguruko eztabaida piztu zuen. Oso kritikatu izan zen, esate baterako, emakumea gizonaren objektu erotiko bezala agertzea; baina, era berean, Anastasia protagonista femeninoa bere desioaren subjektu aktiboa ere bada, eta horrek interes handia piztu zuen emakumeen foro ezberdinetan. Hori bai, esplizitatzen ez dena da Anastasia sexismoaren biktima ere badela, gizonari gustua ematea bere bizitzaren erdigune eta gizon menderatzailea ikono erotiko bihurtuta. Zenbait autorek nabarmendu bezala, fikzio horretan oso modu eraginkorren gelditu da irudikatua emakume modernoentzako, askatasun sexualaren eta familiaren egitura tradizionalaren artean. Ikus Illouz (2014) eta Enguix eta Núñez (2015).
  24. Ian Hunter (2013) bezalako autoreek adierazi dute eleberri hori gure gizartean nagusitu den kapitalismo berantiarra aztertzeke ezin baliagarriagoa dela.
  25. Dolores Julianok (2009) adierazi du emakumeek estrategia ezberdinak abiatu dituztela historian gizarte estatusa aldatu ahal izateko, hala nola ezkontza, migrazioa edo prostituzioa.
  26. Fikziozko izena erabiltzen ari naiz.
  27. Ikerketan elkarrizketaturiko guztietatik, hamabi emakumezkori eta bi gizonzkori egindakoak txertatu nituen liburuan, Begoñarena horietako bat.
  28. Antropologo horrek gizarte horretako emakumeek baliatzen dituzten beste hiru erresistentzia mota identifikatu ditu: (1) inposaturiko debekuen aurrean (ez erretzetik senideak bisitatzeko baimenik ezera) sekretuak eta isiluneak baliatzea, (2) zenbait ezkontzaren aurrean erresistentzia-praktikak eta (3) gizonen inguruko abestiak eta txantxak, beraiek ez daudenean.
  29. Ean (Bizkaian), uztailaren 12an egin zuen *Hezurren erretura* (Susa, 2019) liburuaren aurkezpena.
  30. Danele Sarriugartek euskaratu du aipamena.
  31. Ikus https://eu.wikipedia.org/wiki/Aminatou_Haidar
  32. Eta bere helburua lortu zuen, Marokoko poliziak pasaporte itzuli baitzion.

33. Serbierazko esamoldea.
34. Ikus www.diariodemallorca.es/sociedad/2019/05/11/amor-solucion-problemas-hecho-perpetua/1416171.html
35. Irene Arraratsek euskaratu ditu aipamenak.
36. Ikus, esate baterako, Esteban (2016).
37. Horretarako, Piotr Kropotkin-ek (1989 [1902]) proposaturiko 'elkar babesa' kontzeptuan oinarritu nintzen. Autore horrek argudiatu zuen kooperazioa eta elkarren arteko laguntza gako direla gizakien eta animalien biziraupenean eta eboluzioan.
38. Uztailaren 11-12an izandako *Maitasuna politikoa da* Jakin Jardunaldian, Ruiz Menendezek hitzaldiaren izenburua: 'Maitasunaren ideologia eta hirigintzaren arteko lotuneak' (ikus www.jakin.eus/albisteak/maitasuna-politiko-da-jakin-jardunaldiko-hitzaldiak-ikusgai/336).
39. Ikus, esate baterako, Pérez Orozco (2013).

Bibliografía

- Abu-Lughod, Lila (1986): *Veiled Sentiments*, Berkeley, University of California.
- (1990): 'The Romance of Resistance: Tracing Transformations of Power Through Bedouin Women', *American Ethnologist* 17/1, 41-55.
- Alberdi, Uxue (2017): *Jenisjoplín*, Zarautz, Susa.
- Bahodín Majruh, Sayd (2002): *El suicidio y el canto. Poesía popular de las mujeres pastún de Afganistán*, Madril, Ediciones del Oriente y del Mediterráneo.
- bell hooks (2001): *All about love. New visions*, New York, Harper Collins Publishers Inc.
- Bolick, Sarah (2015): *Spinster: Making a Life of One's Own*, New York, Crown Publishing [gazt. *Solterona. La construcción de una vida propia*, Bartzelona, Malpaso, 2016].
- Comisión por la laicidad de la Asamblea de Mujeres de Bizkaia (2009): 'Feministas por la laicidad', in CEOF: *Jornadas Feministas Estatales. Granada, treinta años después. Aquí y ahora*, Granada, Asamblea de Mujeres de Granada 'Mariana Pineda' / Federación de Organizaciones Feministas del Estado español, 251-255 (www.feministas.org/IMG/pdf/Jornadas_Estatales_Granada_30_anos_despues_aqui_y_ahora.pdf).
- Coontz, Stephanie (2005): *Marriage, A History: From Obedience to Intimacy, or How Love Conquered Marriage*, New York, Viking Press [gazt. *Historia del matrimonio. Cómo el amor conquistó el mundo*, Bartzelona, Gedisa, 2006].

- Coria, Clara (2001): *El amor no es como nos contaron... Ni como lo inventamos*, Buenos Aires, Paidós.
- De Beauvoir, Simone (1998 [1949]): *El segundo sexo*, Madril, Cátedra.
- Deleuze, Gilles; Guattari, Felix (1998): *El Anti-Edipo. Capitalismo y esquizofrenia*, Bartzelona, Paidós Ibérica.
- Enguix, Begoña; Núñez, Francesc (2015): 'Género, sexualidad y posfeminismo en *Cincuenta sombras de Grey*', *AIBR-Revista de Antropología Iberoamericana* 10/1, 49-74.
- Esteban, Mari Luz (2011): *Crítica del pensamiento amoroso*, Bartzelona, Bellaterra.
- (2013): 'Gorputzak eta politika feministak. Feminismoa gorputz gisa', in Isa Castillo, Iratxe Retolaza (koordk.): *Genero ariketak. Feminismoaren subjektuak*, Donostia, Edo!, 169-204.
- (2016): 'Maitasun harremanak eta elkar babeserako sareak edo komunitateak: emakume feministen esperientziak', in M. L. Esteban, J. M. Hernández (koordk.): *Etnografía feminista. XXI. mendera begira dagoen antropología*, Bilbo, UEU eta UPV/EHU, 261-275.
- Firestone, Shulamit (1976): *La dialéctica del sexo*, Barcelona, Kairós.
- Hochschild, Arlie Russell (1983): *The Managed Heart. Commercialization of Human Feeling*, Berkeley, University of California Press.
- Hunter, Ian Q. (2013): 'Pre-reading and failing to read *Fifty Shades of Grey*', *Sexualities* 16/8, 969-973.
- Illouz, Eva (2007): *Intimidaciones congeladas. Las emociones en el capitalismo*, Madril, Katz Barpal.
- (2012): *Por qué duele el amor. Una explicación sociológica*, Buenos Aires, Katz.
- (2014): *Erotismo de autoayuda. Cincuenta sombras de Grey y el nuevo orden romántico*, Buenos Aires, Katz.
- Irigaray, Luce (1992): *J'aime à toi. Esquisse d'une félicité dans l'histoire*, Paris, Grasset [gazt. *Amo a ti. Bosquejo de una felicidad en la historia*, Buenos Aires, Ediciones de la Flor, 1994].
- James, E. L. (2012): *Fifty Shades of Grey*, New York, Vintage Books.
- Jankowiak, William (1995): 'Introduction', in W. Jankowiak (arg.): *Romantic Passion. A Universal Experience?*, New York, Columbia University Press, 1-19.
- Jelinek, Elfriede (1975): *Die Liebhaberinnen*, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt [gazt. *Las amantes*, Bartzelona, El Aleph, 2005].
- Jónasdóttir, Anna G. (1993): *El poder del amor. ¿Le importa el sexo a la Democracia?*, Madril, Cátedra (Feminismos).
- Juliano, Dolores (2009): 'Delito y pecado. La transgresión en femenino', *Política y Sociedad* 46/1-2, 79-95.
- Kollontai, Alejandra (1976 [1927]): 'La juventud y la moral sexual', in *Autobiografía de una mujer emancipada*, Bartzelona, Fontamara, 121-155.

- Kropotkin, Piotr A. (1989): *El apoyo mutuo, un factor de la evolución*, Madril, Nossa y Jara [ing., lehen argitalpena: 1902].
- Lagarde, Marcela (2005): *Para mis socias de la vida*, Madril, Horas y Horas.
- Langford, Wendy (1999): *Revolutions of the Heart. Gender, Power and the Delusions of Love*, Londres/New York, Routledge.
- Orde, Audre (2002 [1984]): 'Usos de lo erótico. Lo erótico como poder', in *La hermana, la extranjera. Artículos y conferencias*, Madril, Horas y Horas, 10-13 (<https://glefas.org/download/biblioteca/feminismo-antirracismo/Audre-Lorde.-La-hermana-la-extranjera.pdf>).
- Meabe, Miren Agur (2019): *Hezurren erretura*, Zarautz, Susa.
- Millet, Kate (1969): *Política sexual*, Mexiko Hiria, Aguilar.
- Onfray, Michel (2002): *Teoría del cuerpo enamorado. Por una erótica solar*, Valentzia, Pre-Textos.
- Pérez Orozco, Amaia (2013): 'La sostenibilidad de la vida en el centro... ¿y eso qué significa?'. Hitzaldia: *IV Congreso de Economía Feminista*. Sevilla, Universidad Pablo Olavide (http://riemann.upo.es/personal-wp/congreso-economia-feminista/files/2013/10/PerezOrozco_Amaia.pdf; 2017ko martxoan kontsultatua).
- Reddy, William M. (1997): 'Against Constructionism: The Historical Ethnography of Emotions', *Current Anthropology* 38, 327-351.
- Rodriguez, Eider (2017): *Bihotz handiegia*, Zarautz, Susa.
- Tamzali, Wassyla (2015): '1. Osoko bilera: mundu globalaren erronkak emakumeen eta gizonen berdintasunaren alde egiteko', in *Emakunde: Emakumeen eta gizonen berdintasunerako politikak bultzatzeko Nazioarteko Biltzarra. 'Gogoetak eta estrategiak krisi, sare eta berrikuntzen testuinguruetan'*, Gasteiz, Emakunde, 58-69.
- Tennov, Dorothy (1979): *Love and Limerence. The Experience of Being in Love*, New York, Stein and Day.
- Vasallo, Brigitte (2018): *Pensamiento monógamo. Terror poliamoroso*, Madril, La Oveja Roja.
- Wacquant, Loïc J. D. (1995): 'Pugs at Work: Bodily Capital and Bodily Labour Among Professional Boxers', *Body & Society* 1/1, 65-93.